

مشق شاهانه (مرقعات نقاشی ناصرالدین شاه قاجار در کتابخانه ی سلطنتی سابق

پدیدآورنده (ها) : بهزادی، محمد رضا؛ مرجانی، نسرين
تاریخ :: نشریه تاریخ معاصر ایران :: زمستان 1390 - شماره 60
از 269 تا 332

آدرس ثابت : <https://www.noormags.ir/view/fa/articlepage/1064392>

مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) جهت ارائه مجلات عرضه شده در پایگاه، مجوز لازم را از صاحبان مجلات، دریافت نموده است، بر این اساس همه حقوق مادی برآمده از ورود اطلاعات مقالات، مجلات و تألیفات موجود در پایگاه، متعلق به "مرکز نور" می باشد. بنابر این، هرگونه نشر و عرضه مقالات در قالب نوشتار و تصویر به صورت کاغذی و مانند آن، یا به صورت دیجیتالی که حاصل و بر گرفته از این پایگاه باشد، نیازمند کسب مجوز لازم، از صاحبان مجلات و مرکز تحقیقات کامپیوتری علوم اسلامی (نور) می باشد و تخلف از آن موجب پیگرد قانونی است. به منظور کسب اطلاعات بیشتر به صفحه قوانین و مقررات استفاده از پایگاه مجلات تخصصی نور مراجعه فرمائید.

پایگاه مجلات تخصصی نور

مشق شاهانه

(مرقعات نقاشی ناصرالدین شاه قاجار در کتابخانه سلطنتی سابق)

محمدرضا بهزادی^۱
نسرين مرجانی^۲

ناصرالدین شاه به هنر نقاشی و طراحی علاقه‌مند بود. چه در زمان ولایتعهدی که در تبریز سکونت و حکومت داشت [قسمتی از دوران ولیعهدی وی] و چه پس از آنکه به تخته‌گاه تهران مهاجرت کرد و بر اورنگ نادری تکیه زد، همواره نقاشی زبردست و شبیه‌سازی خوش‌ذوق بود. قطعات طراحی او، علاوه بر مجموعه‌های موجود در بیوتات سلطنتی و برخی از دوایر دولتی نظیر کتابخانه و مرکز اسناد وزارت امور خارجه^۳، در برخی

1. Qajarstudty@gmail.com

2. Nasrinmarjani@gmail.com

۳. برای آگاهی فزون‌تر بنگرید به: خانبابا بیانی و همکاران. فهرست بخشی از اسناد و عهدنامه‌ها و سفرنامه‌ها و رساله‌های دوره قاجاریه. نشریه شماره ۲، تهران، مرکز بررسی و تنظیم اسناد وزارت امور خارجه، ۱۳۵۴.
برخی از نقاشیها و طرحها و اشعار و مشق خطهای ناصرالدین‌شاه که گاهی مطالب و لغاتی به زبان فرانسه و لاتین از او در بعضی از صفحات این مجموعه‌ها دیده می‌شود، نیز در این فهرست آورده شده است.

از مجموعه‌ها و نزد بعضی خاندانهای قدیم ایرانی نیز موجود است. همچنین ناصرالدین شاه، بنا به عادت مذکور در نقاشی کردن، هر از چندی در مواقعی که از مطالعه کتاب خسته می‌شد، در حواشی یا صفحات آغازین و یا انتهای برخی از کتب چاپی کتابخانه سلطنتی و یا برخی دفاتر انبوخته و اسناد دولتی، نقاشیهایی می‌کرد که امروزه تعدادی از آنها در کتابخانه و آرشیو ملی جمهوری اسلامی ایران^۴، دفاتر اسناد موجود در آرشیو وزارت امور خارجه و کتابخانه سلطنتی کاخ گلستان، نگهداری می‌شود.^۵ سید احمد خان ملک‌ساسانی در یک جا قرار گیرند کنار هم بیایند که در اواخر عصر قاجار و به‌گاه سلطنت احمدشاه، معلم وی گردید و توانست به اسناد سلطنتی دسترسی پیدا کند؛ در کتاب *سیاستگران دوره قاجار* از این انبوخته‌ها و نقاشیها و دستخطهایی از ناصرالدین شاه که در آنها موجود بوده است، ذکری به میان می‌آورد. وی درباره این اسناد تصویری می‌نگارد: در کتابخانه سلطنتی قریب دویست جلد انبوخته‌هایی موجود است که ناصرالدین شاه از اوایل سلطنت، هر نامه‌ای که به عنوان شخص پادشاه به دربار می‌رسیده در صندوقی نگاه می‌داشته و هر سال نزدیک عید نوروز [آغاز سال هجری شمسی] آنها را در کتابهایی با جلد مخمل که هر کدام دارای قریب یکصد ورق مقوای سفید به طول تقریبی پنجاه و عرض سی و پنج سانتی‌متر می‌باشد، بدون رعایت تاریخ وصول و مطلب آن می‌چسبانده‌اند. شاه که از شاگردان خوب میرزا ابوالحسن خان صنیع‌الملک غفاری بوده در بعضی از این مجلات یادداشت‌های روزانه‌اش را نوشته و با قلم آهن و مرکب سیاه در اغلب صفحات آن صورت درباریان یا زنهای اندرون را نقاشی کرده و به مناسبت شعری در زیر هر یک از آن صورتهای نوشته است.^۶

۴. برای آگاهی قزون‌تر از آن مقدار نقاشیها که در آرشیو ملی جمهوری اسلامی ایران موجود است بنگرید به: سید علی آل‌داود، *فهرست توصیفی آلبوم‌های بیوتات*، تهران، پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی، ۱۳۹۰.

۵. برخی از این تصاویر که هم‌اکنون نیز در صفحات انتهای، میانی و یا آغازین نسخ خطی کتابخانه سلطنتی کاخ گلستان و کتابهای خطی و چاپی فارسی و چاپی لاتین موجود در کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران مشاهده می‌شوند (تالار ایرانشناسی و اسلام‌شناسی و تالار نسخ خطی و نقایس) جمع‌آوری شده و نزد نگارندگان، موجود است (م. ب.).

— بنگرید به: خانبابا بیانی، *پنجاه سال تاریخ ناصری*، تهران، علم، ۱۳۷۵، ج ۱، صص ۳۶۵-۳۸۶.

۶. سید احمدخان ملک‌الحسینی ساسانی (محتشم‌السلطان)، *سیاستگران دوره قاجار*، تهران، کتابخانه طهوری، ۱۳۳۸.

ناصرالدین شاه به طور معمول، قسمتی از وقت روزانه خویش را در کتابخانه سلطنتی و میان مرقعات و نسخ خطی می گذرانید. به نظر این تصویر جزو معدود تصاویری است که شاه را در کتابخانه اندرون نشان می دهد.
[۱۳۴۱۲-۳ع]

دکتر مهدی بیانی به گاه تصدی بر ریاست کتابخانه ملی، از میان کتابهای چاپی کتابخانه سلطنتی، که به کتابخانه ملی منتقل شده بود، تمام کتابهایی را که دارای نوشته، یادداشت و نقاشیهای ناصرالدین شاه بود بیرون کشیده و همه را در دو قفسه از قفسه های

ج ۱. پاورقی صفحه اول. باید اشاره کرد که خان ملک ساسانی در جلد دوم کتاب مذکور، به انتقال برخی از دفاتر و گزارشات و سفرنامه ها از کتابخانه سلطنتی به کتابخانه وزارت امور خارجه، اشاره کرده که به یقین همان مجموعه ای است که خانباا بیانی و همکاران فهرست کرده اند.

برای آگاهی فزون تر بنگرید به: سید احمد خان ملک الحسینی ساسانی (محتشم السلطان). همان. ج ۲. تهران، چاپخانه فردوسی، ۱۳۴۶. ج ۱. پاورقی ص ۶۱

تالار وسطی طبقه همکف ساختمان سابق کتابخانه قرار داده بود.^۷

به نظر می‌رسد قدیمی‌ترین طرحها و نقاشیهای آبرنگی که از وی موجود است، همان دفترهای مرقعات نقاشی وی در کتابخانه سلطنتی کاخ گلستان است که مربوط به آخرین سالهای ولایتعهدی وی یعنی ۶۳-۱۲۶۲ هجری قمری؛ یکی دو سال پیش از جلوس وی بر تخت است.

ناصرالدین شاه علاقه مفراطی به نقاشی داشت و سعی می‌کرد تصویر آنچه را می‌بیند روی کاغذ بیاورد. مخصوصاً در شبیه سازی دستی توانا داشت و در هنر رنگ‌آمیزی نیز، به علت ممارست و تمرین و کوشش، به درجه خوبی از استحکام رسیده بود. در ترسیم مناظر و اجسام نیز تبحری بسزا داشت.

در کتاب *تذکره مبارکه ناصری* تألیف مقرب‌الخاقان معتمدالسلطان میرزا عباسقلی‌خان نایب وزارت جلیله خارجه و مؤلف کتاب *مشکوٰۃ‌الادب*، فرزند کهنتر سپهر عالم فضل و بلاغت و مهر آسمان سخنوری و فصاحت مرحوم مبرور لسان‌الملک میرزا محمد تقی مستوفی طاب ثراه، که در سال ۱۳۰۱ هجری قمری در تهران به طبع رسیده، در صفحه ۸۶ ضمن شرح علوم و فنونی که ناصرالدین شاه با آنها آشنایی داشته است؛ آمده:

... و دیگر از علوم بدیعه، که متفرع از علوم هندسه و مرایا و جزء آن است، نقاشی است و در اغلب امورات منتج نتایج حسنه است و چون پادشاهان دارای این علم باشند، گذشته از اینکه در ترکیب پاره‌ای مقامات و مواد بسی سودمند است، مقدار هنرمندی اهل آن صنعت، نیک تر در حضرتش آشکار می‌گردد و خاطر مبارکش بیشتر در تشویق و توجه آنان مایل و مساعد می‌گردد و آن کسان نیز چون این اقبال و امداد را نگران شدند، بهتر تربیت و ترقی می‌بینند و خداوند صانع قادر محض تمیم و تکمیل انواع فضائل و اتمام اقسام کمالات در انگشت مبارک و دست کشورگشایش، این علم و هنر را بدان گونه به جلوه ظهور درآورده که محل حیرت و عبرت و خدای دانا و بصیر را دلیل کمال توانایی و قدرت است. خدایش چنان آفریدش که خواست.

۷. ایرج افشار، *چهل سال تاریخ ایران در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه*، تهران، اساطیر، ۱۳۸۰، ج ۳، صص ۷۷۹ و ۸۳۱-۸۸۶.

ناصرالدین شاه در کشیدن صورت اشخاص و مناظر، با جوهر و قلم فلزی تبحری بسزا داشت و در اکثر سفرهای خویش به اطراف و اکناف ایران وسایل نقاشی خود و برخی مرقعات کتابخانه سلطنتی را نیز به همراه می‌برد.
[۱۳۴۰۷-۳ع]

در کتاب *المآثر والآثار*، تألیف و تصنیف محمدحسن خان اعتماد السلطنه، وزیر انطباعات و دارالترجمه همایونی، که به سال ۱۳۰۶ هجری قمری در تهران به چاپ رسیده، در باب اول، ضمن ذکر شمایل و فضائل ناصرالدین شاه، در صفحه ۷ آورده شده است:

صنعت نقاشی نیز کلک گوهرسلک اعلا را مهارتی به کمال است و مخصوصاً در دورنما و شبیه‌سازی، چه با مداد و چه با رنگ، قدرتی دارند که در یک طرفه‌العین، نقش و شبیه هر کس و هر جا را در نهایت خوبی در صفحه مصور می‌فرمایند و بسیار اتفاق افتاده که با قلم‌های فرنگی به سرعت صورت ساخته‌اند که اسباب حیرت استادان قادر

ناصرالدین شاه، احتمالاً، نقاشی را نزد میرزا ابوالحسن خان غفاری؛ صنّیع‌الملک (عمومی میرزا محمد غفاری؛ کمال‌الملک) تعلیم می‌گرفته است.^۹ این مطلب را می‌توان با دقت نظر در آثار و نمونه کارهای صنّیع‌الملک دریافت؛ زیرا اسلوب نقاشیهای ناصرالدین شاه نیز مشابه استادش بر پایه طبیعت‌گرایی، یعنی ذکر جزء به جزء همه مظاهر طبیعت به همان صورت و شکلی که می‌دیده است، به تصویر کشیده شده.

صنّیع‌الملک سعی در ساخت تصویر اشخاص براساس مشخصات و خصوصیات روحی ایشان داشته و کوشش می‌کرده تا، با چیرگی بر مشخصات اخلاقی، آنها را به تصویر بکشد. ناصرالدین شاه هم در تصویرسازی همان روش استاد خویش را پی گرفته و در تلفیق رنگها و هماهنگی و ظرافت و دقت و حوصله پیرو مکتب صنّیع‌الملک بود. دید استاد ابوالحسن خان غفاری، یک دید غربی است و، برعکس هنرمندان ایرانی هم‌عصر یا پیش از وی، دارای یک دید عینی است که این را می‌توان نتیجه تأثیری که هنرمندان اروپایی و به‌خصوص عصر رنسانس بر روی هنرمندان قرون هجدهم و نوزدهم ایران باقی گذاشته‌اند، دانست. به تبع همان، شاگرد [ناصرالدین شاه] هم دارای نگاهی مدرن و متأثر از فرهنگ اروپایی در کار خویش است.

ناصرالدین شاه در درجه شاگردی صنّیع‌الملک مانند او یک طراح است و سعی دارد، با کپی‌برداری و تقلید استاد، آثارش را با نقاشی دیرین ایرانی یعنی نگارگری (مینیاتور)، پیوند دهد. به نظر می‌رسد تأثیری که دیدن تصاویر کتابهای فرنگی کتابخانه ولیعهد که شامل بسیاری از کتب فرنگی کتابخانه بهمن میرزا، که پس از فرارش به خاک روسیه ضمیمه کتابخانه ولیعهد شد، و سپس مجموعه بسیار نفیس کتابخانه سلطنتی که در اواخر حکومت پدرش محمدشاه، به ریاست و کتابداری آن مجموعه نائل آمد؛ توانسته الگوها

۸. «نقاشیهای ناصرالدین شاه»، نشریه وزارت امور خارجه، دوره سوم، شهریورماه ۱۳۴۵، صص ۴۹-۶۲.

۹. شاه جوان ناصرالدین شاه، از ده سالگی عاشق هنرهای زیبا شده و به شعر و نقاشی علاقه‌مند و از چندین استاد استفاده کرده و این ایام اوایل دوران سلطنتش نزد میرزا ابوالحسن خان غفاری تعلیم می‌گرفت. در بیرون اندرون، هر وقت که شوق هنرهای زیبا به سرش می‌افتاد، شعر می‌گفت و نقاشی می‌کرد.

سید احمدخان ملک‌الحسینی ساسانی (محتشم‌السلطان). دست پنهان سیاست/نگلیس در ایران، ج ۳. تهران، بابک، ۱۳۶۲، صص ۲۷-۲۸.

و ایده‌های جالب توجهی نظیر مناظر، نظامیان، بانوان و ابنیه اروپایی برای نقاشیهای او فراهم کند.

معلوم است که شاگرد ترکیب‌بندی را، که به اقتضای محل و موضوع گاه با اسلوب غربی و گاهی به شیوه شرقی تصویر می‌شود، به خوبی از استاد خویش فراگرفته و جنبه‌های ابتکاری و اختصاصی را نیز می‌توان در طراحیهای وی، که آمیخته با یک نوع هزل و طنز است، مشاهده کرد.

پس از بازگشت ابوالحسن‌خان از سفر اروپا، با تشکیل حجره نقاشان در مجمع دارالصنائع ناصری و آغاز به کتابت و خوشنویسی و همزمان تصویرسازی و مجلس‌آرایی کتاب *هنر و یکشعب* که گزارش پیشرفت آن هر از چند گاه به عرض شاه می‌رسید؛ و دست به دست گشتن نقاشیها و پرتره‌های ساخت قلم نقاشی، که از حیث شباهت و لطافت تحسین هنرشناسان زمان و بزرگان کشور را برمی‌انگیخت، خواه ناخواه جو هنری مناسبی در تهران و دربار و محافل دیگر برای اقتباس و اشاعه نقاشی به شیوه و سبک غربی و شبیه‌سازی پدید آمد و گسترش یافت؛ تا آنجا که شاه جوان نیز، که شخصاً باذوق و هنرشناس بارآمده بود و به هنر و هنرمندان توجه فراوان داشت و از مشوقان آنان شمرده می‌شد، علاوه بر آنکه عکاسی می‌کرد و شعر می‌سرود، خطاطی می‌کرد و پیشتر هم اندکی نقاشی آموخته بود، هوس کرد که خود نیز نقاشی و طراحی را دوباره فراگیرد و برای این کار صنیع‌الملک را به معلمی خود برگزید و مدتی زیردست او به آموختن دقیق طراحی و آبرنگ‌سازی پرداخت و در این کار به پیشرفتهای قابل ملاحظه‌ای نائل آمد. در نقاشیهای او تأثیر شیوه استادش در نمایش دستها و صورتها و جامه‌ها و طرز قلمزنی به سبک صنیع‌الملک به طور محسوس نمود دارد و تعلیم یافتن او را از این استاد، به خوبی تأیید می‌کند. کوشش نگارندگان در این است که، در مقاله‌ای مجزا، تحلیل نقاشیهای ناصرالدین شاه و اسلوب طراحی و منظره‌سازی وی و تأثیر مکتب صنیع‌الملک را بر شکل‌گیری و تکوین آن، مورد بحث و بررسی قرار دهند.

آنچه در اینجا گردآورده شده و از نظر خوانندگان و بینندگان گرامی می‌گذرد نقاشیهای دوران ولایتعهدی و ابتدای سلطنت ناصرالدین شاه است که، در سه دفتر جداگانه، در کتابخانه سلطنتی نگهداری می‌شود. این نقاشیها، همگی بر روی مقواهای الوان چسبانیده

شده و حواشی دارد. کاغذ برخی از آنها فرنگی است و برخی نیز بر روی کاغذهای ایرانی ترسیم و یا رنگ آمیزی شده اند که توصیف مجلدات و نقاشیها در پایان آورده شده است. این نقاشیها، که همگی از نظر طرح و شیوه ترسیم در خور توجه هستند، به نظر می رسد قدیمی ترین تصاویری باشد که از نقاشیهای ناصرالدین شاه بر جای مانده است.

توصیف مجلدات:

دفتر اول، با نام **مربع نقاشی ناصرالدین شاه**، به قطع نیم ورقی بزرگ با کاغذ مقوای فرنگی متن و حاشیه الوان می باشد. قطعات مقوای فرنگی در متن و حاشیه وجود دارند و حواشی الوان و بدون تزئین بوده و متصل به متن به وسیله تسمه اندازی با کاغذهای سرنجی و سرمه ای و سبز می باشند. متن قطعات سفید رنگ است. تعداد قطعات در این دفتر ۳۱ عدد بوده و جلد آن مقوای روکش چرم لاکی رنگ و اندرون جلد با کاغذ ارغوانی رنگ تزئین یافته است. این دفتر، به شماره ۱۶۷۱، در مجموعه کتابخانه سلطنتی محفوظ است. بر کاغذ اندرون پشت جلد، برچسب کتابخانه دولت علیه ایران از نوع «ب» که سفید است و چیزی در آن نگارش نشده دیده می شود.

دفتر دوم، با نام **مربع سیاه قلم**، به قطع رحلی با کاغذ مقوای متن و حاشیه می باشد. حواشی الوان و بدون تزئین بوده و متصل به متن به وسیله تسمه اندازی با کاغذهای صورتی رنگ است. متن قطعات نیز سفید رنگ می باشد. این دفتر نیز حاوی ۳۱ قطعه بوده و جلد آن مقوای روکش مخملی گلی رنگ و اندرون جلد با کاغذ سفید پوشیده شده است. این دفتر، نیز به شماره ۱۶۶۶، در مجموعه کتابخانه سلطنتی فهرست شده است. در صفحه اندرون این جلد، برچسب کتابخانه دولت علیه از نوع «ب» با یادداشتهایی به خط محمد قانع بصیری (بصیرالسلطان) کارمند وزارت دربار و تحویلدار ااثیه دولتی در دوران سلطنت احمدشاه قاجار و ریاست بیوتات در زمان حکومت پهلوی اول و بخشی از پهلوی دوم ملاحظه می شود.

دفتر سوم نیز با نام **مربع تصاویر سیاه قلم و آب رنگی مشق ناصرالدین شاه**، به قطع وزیری با کاغذ مقوای فرنگی متن و حاشیه الوان است. قطعات مقوای فرنگی مانند مابقی مجلدات، در متن و حاشیه قرار دارند و حواشی الوان و بدون تزئین بوده و به وسیله تسمه اندازیهایی با کاغذ سرنجی رنگ متصل به متن با قطعات نباتی رنگ می باشند، که

در برخی، کاغذ متن دارای رنگی متفاوت است. تعداد قطعات در این دفتر ۲۵ قطعه بوده که برخی از صفحات دارای دو قطعه به هم چسبانیده شده از دو نقاشی متفاوت هستند. جلد آن مقوای روکش پارچه سبز یشمی ساده، در عطف و گوشه‌ها به وسیله چرم عنابی تزئین یافته است و اندرون جلد کاغذ لیمویی‌رنگ ساده کار شده. در اندرون، بر روی کاغذ لیمویی‌رنگ برچسب کتابخانه دولت علیه ایران از نوع «ب» چسبانیده شده که بر روی آن علاوه بر عدد ۱۶۶۵ بامداد؛ عدد ۱۲۵۰۱ و عبارت‌های: مرقع، مشتمل بر تصاویر سیاه‌قلم و آب‌رنگی؛ مشتمل بر بیست و پنج صفحه و از کارهای دستی مرحوم ناصرالدین‌شاه است؛ به خط ریز و مرکب مشکی با نقش امضای محمد قانع بصیری به چشم می‌خورد. همچنین در تمامی برچسبها، مهر بدری خواجه‌نوری (آتابای) که ریاست کتابخانه سلطنتی را در زمان پهلوی دوم بر عهده داشت دیده می‌شود. این دفتر، به شماره ۱۶۶۵، در مجموعه کتابخانه سلطنتی کاخ گلستان ثبت گردیده است.

توصیف نقاشیهای موجود در دفترهای مرقعات نقاشی ناصرالدین‌شاه دفتر ۱۶۷۱:

قطعه شماره یک: دورنمای کوه و دهکده‌ای که با آبرنگ کار شده و تصویر مردی که با مداد کشیده شده است.
قطعه شماره دو: تصویر چند آهو، غزال، یوز، گاو کوهاندار و شیر که به نظر از روی مرقع گلشن کپی‌برداری شده است.

قطعه شماره سه: چهره خانمی اروپایی که صورتش به وسیله آبرنگ تزئین یافته است.
قطعه شماره چهار: چهره بانویی فرنگی، در لباس مردم مغرب‌زمین، که به گوشه‌ای تکیه داده است.

قطعه شماره پنج: صورت میرزا نصرالله‌خان که آبرنگ است.
قطعه شماره شش: صف نظامیان فرنگی در میدان جنگ و عده کثیری سرباز که با قلم فلزی و مرکب کشیده شده است.

قطعه شماره هفت: صورت درویشی که روبه‌روی میزی نشسته و روی میز سفره هفت‌سین چیده شده. این اثر با آبرنگ کار شده است.

قطعه شماره هشت: صورت یک نظامی اروپایی در لباس رسمی که بر روی کاغذ فرنگی سفیدرنگ با حواشی و با نقش و نگار برجسته کشیده شده است.

قطعه شماره نه: تصویر آبرنگ عمارت ارگ سلطنتی (احتمالاً ارگ تبریز) و عمارتی دیگر.

قطعه شماره ده: آبرنگ دورنمای ساحل خزر و خانه‌های رعیتی؛ صورت شاه که در تالار بر روی مبلی منقش به شیر نشسته با خورشید، خوابیده است.

قطعه شماره یازده: از صور قبیحه که با آبرنگ کار شده است. [به نظر می‌رسد از کتب فرنگی الگوبرداری شده باشد].

قطعه شماره دوازده: صورت نظامیان اروپایی.

قطعه شماره سیزده: دورنمای میدان و عمارتی فرنگی که با آبرنگ کشیده شده است.

قطعه شماره چهارده: صورت پسر بچه‌ای که به نظر می‌رسد لباس کردی بر تن دارد؛ که با آبرنگ کار شده.

قطعه شماره پانزده: صورت آبرنگ حسین خان پسر سپهدار.

قطعه شماره شانزده: دورنمایی که با مداد کشیده شده و احتمالاً به قلم شاه نیست؛ دورنمای جاده و درختان اطراف آن، خطوط بسیار شبیه به خط ولیعهد است اما مضمون آن زیاد با منصب ولایتعهدی مطابق نیست.

قطعه شماره هفده: صورت آبرنگ بانویی اروپایی که در کنار سماور ایستاده است.

قطعه شماره هجده: تصویر دورنمای میدان جنگ و منظره‌سازی.

قطعه شماره نوزده: آبرنگ دورنمای منظره.

قطعه شماره بیست: آبرنگ ساقی و مجلس بزم.

قطعه شماره بیست و یک: گنبد سلطان محمد خدا بنده در سلطانیة زنجان.

قطعه شماره بیست و دو: صورت مجلس بزم.

قطعه شماره بیست و سه: تصاویر چهره چند مرد و زن که به نظر می‌رسد یکی از آنها مادر شاه باشد؛ آبرنگ منظره‌ای که از دوردست کشیده شده است. [این نقاشی کمی مورد ترمیم و تعمیر و مرمت قرار گرفته و بخشی از زیرنویس تصویری که با مداد است، بریده شده].

قطعه شماره بیست و چهار: کنیز [بانویی؟] که ظرفی میوه در دست دارد؛ دختری که

با لباس اندرونی زنان قاجاری نشسته است.

قطعه شماره بیست و پنج: دورنمای چادرها و اردوی شاهزاده. [به نظر می‌رسد این تصویر در اوایل سلطنت ناصرالدین شاه کشیده شده باشد].

قطعه شماره بیست و شش: صورت آبرنگ یک عمارت و تصاویر خیالی از دیو و پری. [به نظر می‌رسد بانویی بر دوش دیو سوار باشد]

قطعه شماره بیست و هفت: مراسم عروسی و عقدکنان که با مداد کشیده شده است. قطعه شماره بیست و هشت: بانویی قاجاری در لباس سنتی ایرانیان که به میزی تکیه داده است.

قطعه شماره بیست و نه: صورت مردی میانسال از درباریان قاجار و یک خانم و یک پسرچه با البسه قاجاری [کیومرث میرزا].

قطعه شماره سی: مشق نقاشی صورت یکی از خواجگان حرمسرا و یک تصویر مدادی گنگ [شاید چهره خودش].

دفتر ۱۶۶۶:

قطعه شماره یک: تصویر میزی، گرد در تالار [شاید تالار مشهور به گلستان] و قهوه‌خوری روی آن و دورنمای درختان باغ.

قطعه شماره دو: شاگردی در مقابل مرشد خویش زانو زده است.

قطعه شماره سه: مردی فرنگی با کت و شلوار که در کنار میز ایستاده که روی آن گلدان‌هایی چیده شده‌اند.

قطعه شماره چهار: دورنمای اردوگاه سربازان که چادرها و صف سربازان را به تصویر کشیده است.

قطعه شماره پنج: دورنمای کوهستان و جنگل با مداد نقاشی شده.

قطعه شماره شش: صورت مردان درباری قاجار و افشار و چند تن از علما که به نظر می‌رسد از مرقع گلشن الهام گرفته شده باشد.

قطعه شماره هفت: صورت مردی سوار بر کرجی با لباس اسپانیولی و سربازی در لباس افسران فرانسه.

قطعه شماره هشت: تصویر چند مرد که برخی با مداد قهوه‌ای و برخی با مداد مشکی کشیده شده است.

قطعه شماره نه: صورت میرزا علی نقی آقا که در نهم شهر شوال المکرم ۱۲۶۲ هجری قمری کشیده شده است.

قطعه شماره ده: صورت جوانی با البسه قاجار که به نظر می‌رسد چهره خود ولیعهد باشد. قطعه شماره یازده: تصویر نیمتنه چهارمرد درباری قاجار که به نظر می‌رسد از آن ابوالحسن خان صنیع‌الملک باشد.

قطعه شماره دوازده: تصویر پیرمردی درویش که قلیان در دست دارد و در کنارش پسر جوانی، که گویا نورعلیشاه باشد، نشسته است.

قطعه شماره سیزده: صورت چند تن از مردان درباری و زنی که قلیانی در دست دارد. قطعه شماره چهارده: تصویر طاووس و دورنمای چند درخت که با مداد قهوه‌ای کشیده شده است.

قطعه شماره پانزده: چهره میرزا علی‌خان پیشخدمت که در شانزدهم رمضان ۱۲۶۵ کشیده شده؛ و نیز دورنمای عمارتها و یک چراغ لاله سه شاخه.

قطعه شماره شانزده: صورت قبیحه‌ای از مرد و زنی جوان که با مداد کشیده شده است. قطعه شماره هفده: الگوی فرشته‌ای با بال که به نظر می‌رسد از ورقهای مرقع گلشن کپی‌برداری شده است.

قطعه شماره هجده: یکی دیگر از صور قبیحه که با مداد کشیده شده است.

قطعه شماره نوزده: تصویر طرح و نقشه عمارتی است که ولیعهد قصد ساختن آن را داشته است.

قطعه شماره بیست: دورنمای سیاه قلم مدادی بسیار زیبا از یکی از عمارتهای سلطنتی.

دفتر ۱۶۶۵:

قطعه شماره یک: صورت ملا محمود^{۱۰} در حال تدریس.

۱۰. به نظر حاج ملا محمود تبریزی از ادبای مشهور عصر محمدشاه و از معلمین دوران ولایتعهدی ناصرالدین‌شاه؛ مقلب به نظام‌العلماء باشد.

ناصرالدین شاه قاجار در اواسط سلطنت، سلطانی کتابخوان و البته کتابدار. [۱۳۴۱۷-۴۳]

قطعه شماره دو: آبرنگ چهره میرزا علی خان پیشخدمت؛ مربوط به ۱۲۶۶ هجری قمری در حاشیه این تصویر به خط شاه مطالبی درباره کشیده شدن این نقاشی در لاله زار آمده است. به نظر می‌رسد لاله زار مزبور همان باغ لاله زار باشد که در شمال محدوده تهران آن روزگار و خارج از حصار شاه‌طهماسبی و از گسترده‌ترین سرسبزترین باغات تهران بوده که در زمان فتح‌علی‌شاه تالارها و أطاقهای متعددی در آن ساخته شد و عمارت کلاه‌فرنگی آن از شهرت خاصی برخوردار بود.

قطعه شماره سه: تک چهره اسدالله‌خان؛ امیر اعلان‌خان امیر آخور [میراخور].
قطعه شماره چهار: صورت شاهزاده محسن میرزا که در تاریخ ۱۲۶۴ کشیده شده است.
قطعه شماره پنج: آبرنگ سیمای شاهزاده سام میرزا؛ و جوانی درباری، با مداد.

قطعه شماره شش: صورت شاهزاده محمد مهدی میرزا که در دو طرف چهره او نقش مهر ولیعهد به تاریخ ۱۲۶۱ ملاحظه می شود.

قطعه شماره هفت: صورت مردی اروپایی در لباس ایرانیان.

قطعه شماره هشت: صورت سهراب خان. [شاید سهراب خان گرجی پدر ارکلی بن سهراب یا والی خان پیشخدمت].

قطعه شماره نه: تصویر ناصرالدین شاه در نخستین سالهای سلطنت [۱۲۶۵ ه. ق.].

قطعه شماره ده: تصویر فرمانده نظامی ارتش فرانسه در میدان نبرد.

قطعه شماره یازده: صورت یکی از نظامیان خارجی؛ تصویر خود شاه در سال ۱۲۶۶ هجری قمری.

قطعه شماره دوازده: آبرنگ دورنمای عمارت و پیرمردی که در دامنه تپه‌ای مشرف به روستا نشسته است.

قطعه شماره سیزده: تصویر دختر جوانی که بر تخته سنگی تکیه کرده است.

قطعه شماره چهارده: صورت رقاصه‌ای که دایره در دست دارد و می‌رقصد.

قطعه شماره پانزده: تصویر دو بانوی اروپایی.

قطعه شماره شانزده: صورت قبیحه که با مداد کشیده شده است.

قطعه شماره هفده: تصویر زنی در لباس فرنگی.

قطعه شماره هجده: صورت زنی از اهالی جزایر آمریکای جنوبی که به نظر می‌رسد از روی تصویر کتابی لاتین کپی‌برداری شده است. [شاه در زیر تصویر آن نگاشته: یکی/ز زندهای جزیره است؛ نشسته، ؟] فکر می‌کند.

قطعه شماره نوزده: تصویر میرزا ابوالفضل، طبیب همدانی، در میان بیمارانش (به نظر می‌رسد کپی‌برداری از روی نقاشیهای صنایع‌الملک باشد) که به جهت تمرین کشیده شده است. قطعه شماره بیست: صورت ورود شاه به اندرون و میان زندهای حرمسرایش.

قطعه شماره بیست و یک: آبرنگ صندلی، شبیه محل جلوس محمد شاه در تالار گلستان.

قطعه شماره بیست و دو: آبرنگ نفیسی از یک مرغابی زخمی و یادداشتی در شرح مآوقع از ناصرالدین میرزا.

قطعه شماره بیست و سه: تصویر کالسکه اروپایی که با اسب کشیده می شود؛ صورت

یک سگ شکاری ایرانی [سلوقی یا سالوکی شلال].

قطعه شماره بیست و چهار: آبرنگ مردی که در حال تعلیم اسب است.

قطعه شماره بیست و پنج: تصویر مردی اروپایی در لباس نظامی و صورت یک اسب و یک مرد دیگر که با آبرنگ کار شده است.

قطعه شماره بیست و شش: صورت یک نظامی سوار بر اسب در حال اجرای مشق نظام و شخص دیگری که در پشت او ایستاده است.^{۱۱}

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

۱۱. در زیرنویس تصاویر، به جای آوردن سمت ولیعهد؛ عبارت شاه آورده شده است. [مقصود از شاه در زیرنویس و توصیف نقاشیهای پیش از سال ۱۲۶۴ هجری قمری، همان ناصرالدین میرزا ولیعهد است] (م.ب.).

دفتر ۱۶۶۵ - قطعه شماره ۲۴.
 [در حاشیه زیر آن به دستخط شاه: مشقه وليعهد في شهر رمضان [المبارک] سنة ۱۲۶۲.]

دفتر ۱۶۶۵ - قطعه شماره ۲۵.
 [در حاشیه زیر تصویر به دستخط شاه: مشقه وليعهد في شهر رمضان [المبارک] سنة ۱۲۶۲.]

دفتر ۱۶۷۱ - قطعه شماره ۱۶.

[در تصویر بالایی به نظر می‌رسد نوشته از آن ولیعهد نیست، گرچه خط آن بسیار شبیه به دستخط هم اوست؛ آمده: هو: صورت دورنما؛ بنده درگاه کشیده فی شهر رمضان [۱] المبارک سنه ۱۲۶۲. نوزدهم رمضان.

[در حاشیه تصویر پایین نیز آمده: مشقه [۹]]

[در زیر نوشته فارسی ناخوانا؛ کلماتی لاتین که به نظر می‌رسد، بیشتر شبیه نقش امضا باشند تا یک جمله مستقل یا کلمه‌ای پیوسته در جمله، نگارش شده که ناخوانا هستند.]

۲۹۰

دفتر ۱۶۷۱ - قطعه شماره ۳.
 [در حاشیه تصویر به خط شاه: هو: مشقه ولیعهد.]

دفتر ۱۶۶۵ - قطعه شماره ۱.

[در حاشیه به دستخط شاه:]

هو: تصویر حاجی ملا محمود فی شهر رجب المرجب سنه ۱۲۶۳. در حالت تدریس.

دستر ۱۶۷۱ - قطعه شماره ۵. [در پایین تصویر به خط شاه: صورت نصراله [الله] خان: که خودش را قطب العارفین می‌داند، اما نیست. ۱۴ ماه ذیحجه الحرام کشیده شد. سنه ۱۲۶۳.]

دفتر ۱۶۷۱ - قطعه شماره ۲

تصویر برخی از حیوانات شکاری و اهلی که به نظر از موقع گلشن کبی برداری شده؛ ادر زیر تصویر بوزبیلگی که یک غزال هندی را گرفته است؛ به خط شاه آمده؛ مشقه و لیعهد؛ فی شهر رجب المرجب ۱۲۶۳.

۲۹۷

دفتر ۱۶۶۵ - قطعه شماره ۱۷.

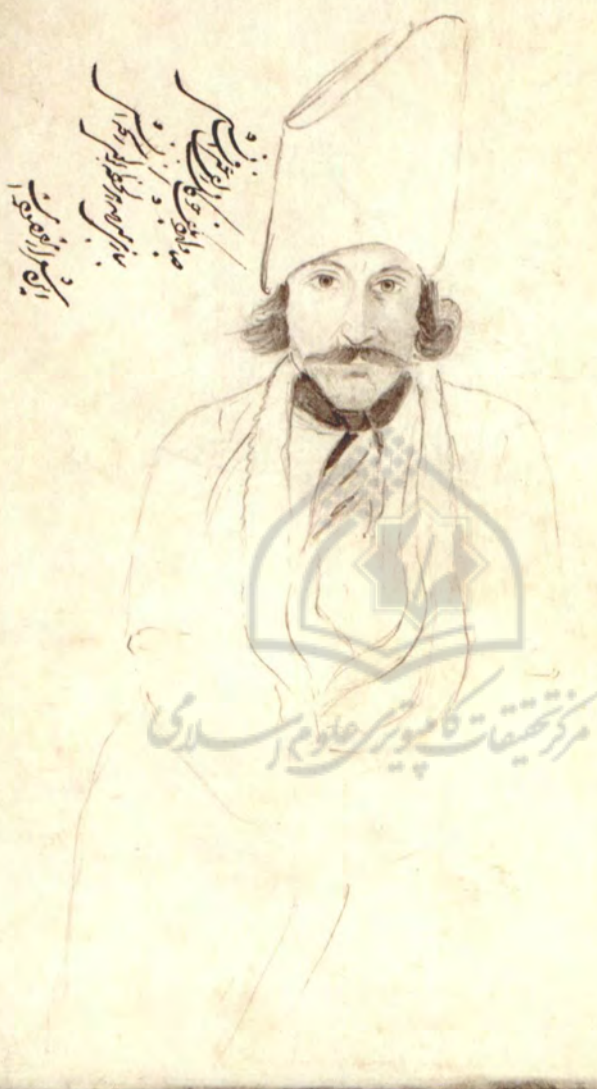
دفتر ۱۶۶۵ - قطعه شماره ۵.

سیمای سام میرزا؛ [در حاشیه به دست خط شاه؛ صورت سام میرزا؛ در جاجرود، شبی که تازه وارد شده بودیم. فی شهر ذی الحجه الحرام سنه ۱۲۶۳.]

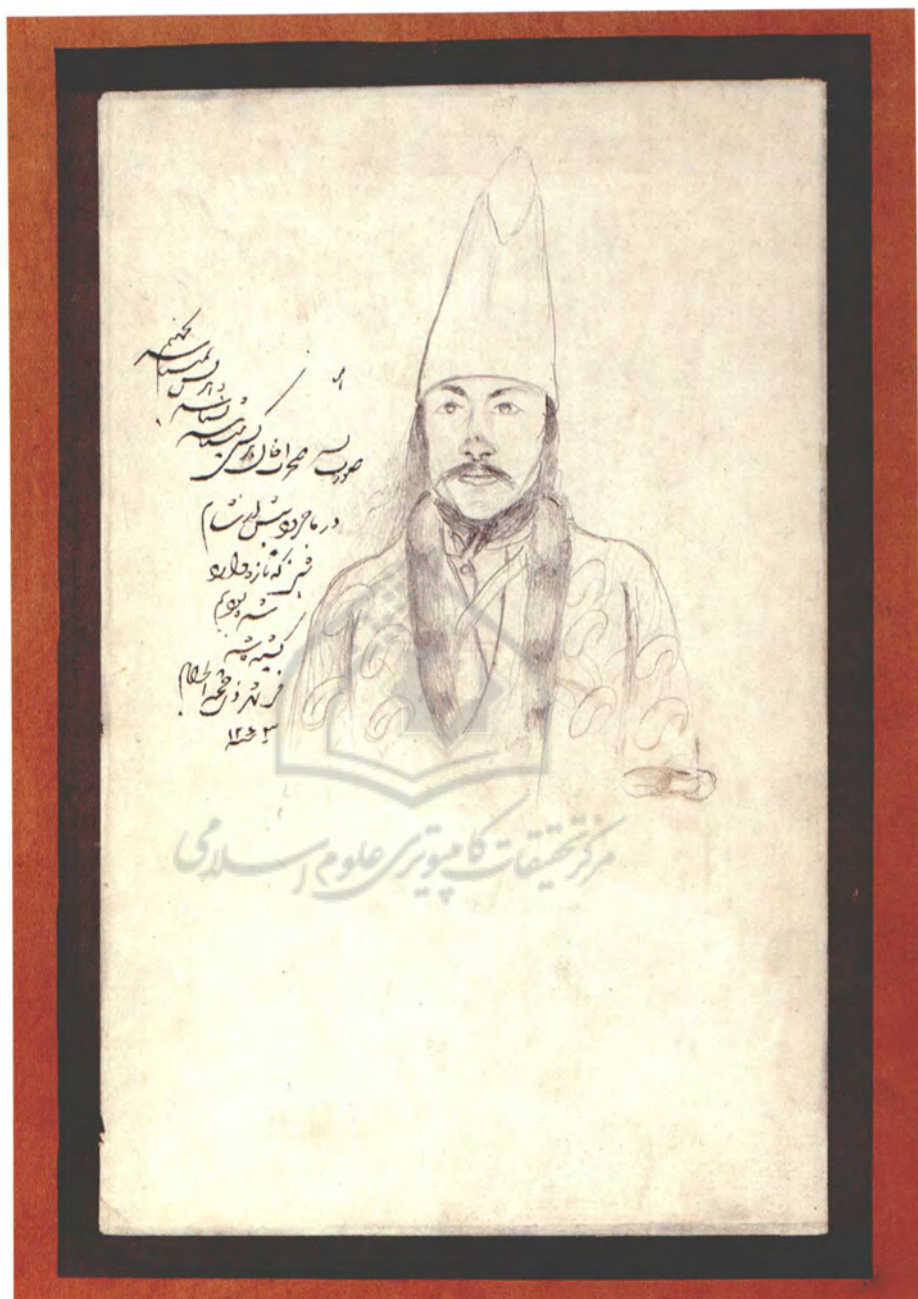
دفتر ۱۶۵۵ - قطعه شماره ۶.

صورت شاهزاده محمد مهدی میرزا؛ [در حاشیه به دستخط شاه:] هو؛ محمد مهدی میرزا؛ ۲۵ [۱۲۶۱] فی شهر شعبان المعظم سنه ۱۲۶۳. [همراه با دو نقش مهر بیضی از ولیعهد به مضمون:] ولیعهد؛ ۱۲۶۱.

دفتر ۱۶۶۵ - قطعه شماره ۷.

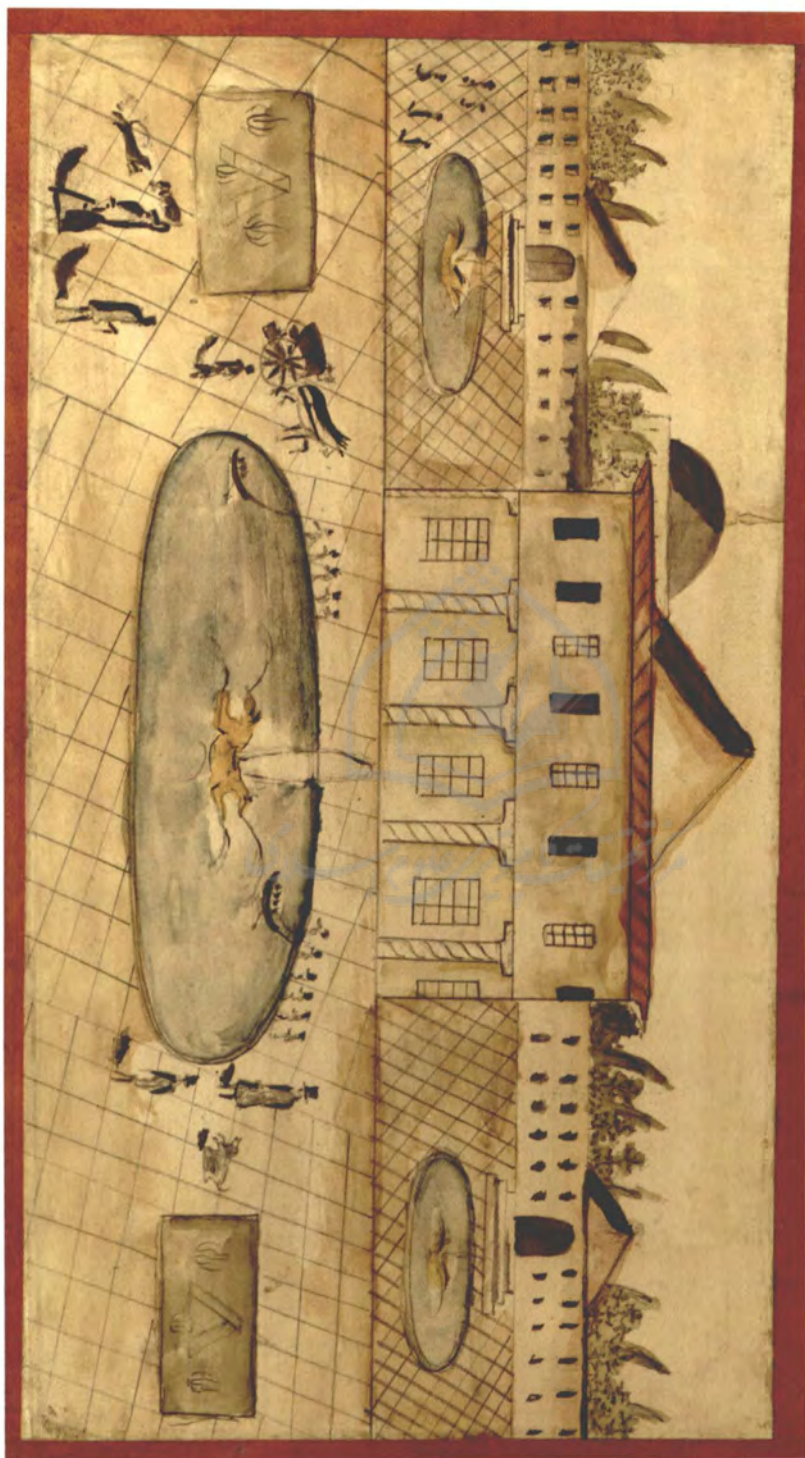
در کنار آن به خط شکسته شاه آمده است: صبا دارد به کف چوگان زلف عنبرافشانش / به نازی می زند هر لحظه
 بر گوی زنخدانش: این شعر از مقصود [؟] است.

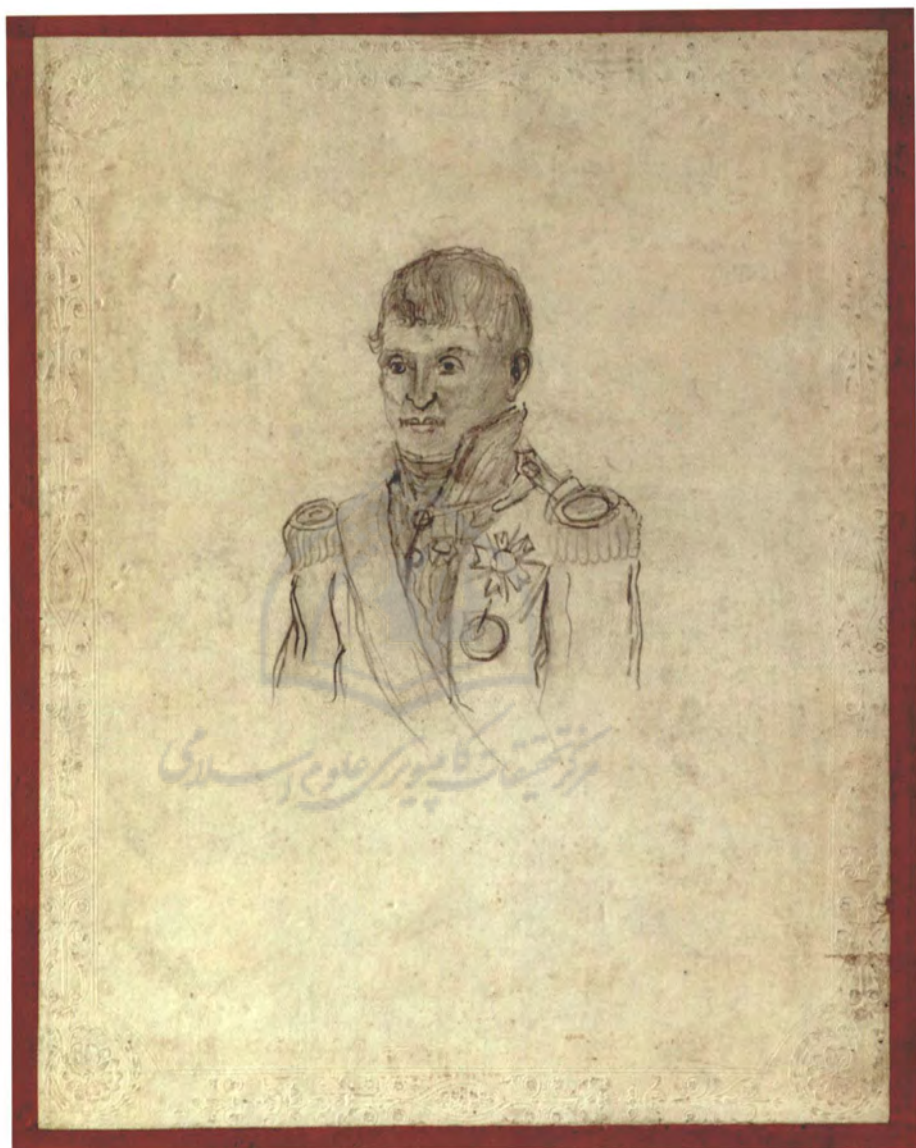

دفتر ۱۶۶۵ - قطعه شماره ۸.

ادر کنار تصویر، ناصرالدین شاه نگاشته است: [هو: صورت پسر سهراب خان | در اصل: صحراب | خان. هر کس می شناسد، بشناسد و هر کس نمی شناسد، به جهنم. در جاجرود پیش از شام، شبی که تازه وارد شده بودیم کشیده شد. فی شهر ذی الحجه الحرام ۱۲۶۳.

۳۰۷

دفتر ۱۶۷۱ - قطعه شماره ۸.

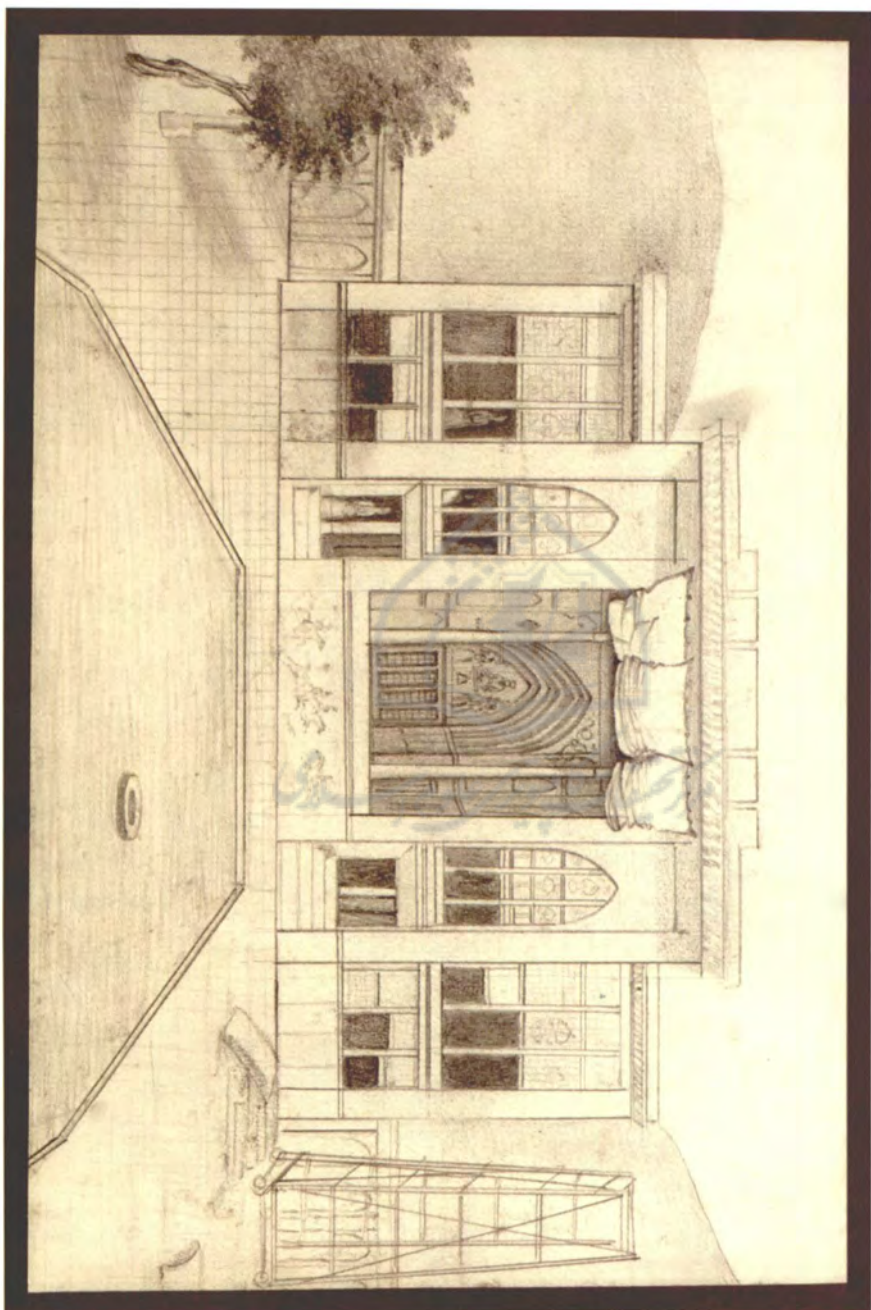
۳۰۹

دفتر ۱۶۷۱ - قطعه شماره ۱۴.

دفتر ۱۶۷۱ - قطعه شماره ۲۵. ادر بالای هر یک از تصاویر اشخاص و یا اشیاء و صورتها. نام آنها توسط شاه یادداشت شده است: [از راست به چپ تصویر: آفتاب گردان امیر [شاید امیر کبیر]؛ نصرالله خان؛ چپه بر دوش؛ اسب؛ آفتاب گردان [شاهزاده] احمد علی میرزا؛ چادر خودش

۳۱۴

دفتر ۱۶۶۵ - قطعه شماره ۳. [در حاشیه تصویر به خط شاه:]
صورت اسداله [الله] خان: امیراصلان خان: امیرآخور.

دفتر ۱۶۶۵ - قطعه شماره ۴. [در حاشیه تصویر به خط شاه:]
هو: صورت محسن میرزا. در غریب دوست کشیده شد و غریب دوست هم تیول نوروز علی بیگ پیشخدمت است.
فی شهر ربیع الاول سنه ۱۲۶۴.

دفتر ۱۶۶۵ - قطعه شماره ۲۲ - آبرنگ یک مرغابی زخمی؛ [در شرح آن به دستخط شاه آمده است]:
هو؛

اردک، در حالتی است که [در بالش] پایش زخم ساچمه دارد؛ [بتاریخ ؟].
درینکجه [ینگجه] که ده نجفقلی خان ایروانی است، این اردک را نصیربیک نایب فراشخانه زده بود. همه نوکرها و
شکارچیها گفتند که هرگز هیچ [هم چنین] اردک ندیده ایم. من گفتم باید طرحی [در اصل: طرح] از این اردک
غریب برداشت. این طرح [در اصل: طرح] را به تعجیل از او برداشتم. آسوده [آرام] هم نمی نشست که درست
کشیده بشود. صبح سه شنبه، ۱۷ ماه؛ شهر، ربیع الاول کشیده شده. سنه ۱۲۶۴.

دفتر ۱۶۶۶ - قطعه شماره ۱۵.
 در حاشیه تصویر به خط شاه: میرزا علی پیشخدمت؛ فی شهر رمضان. اکلماقی چند به ترکی: شب شانزدهم [شهر] سنه ۱۲۶۵.

دفتر ۱۶۶۵ - قطعه شماره ۲.

در حاشیه شاه نگاشته است: [در ماه رجب المرجب سنه ۱۲۶۶ در لاله زار [شاید باغ لاله زار تهران] کشیده شد: صورت میرزا علی پیشخدمت.

دفتر ۱۶۷۱ - قطعه شماره ۲۸.

[در پایین تصویر به خط شاه آمده:]

در روز نوزدهم رمضان المبارک، با اینکه احوالم قدری به هم خواسته [خورده] است کشیده شد. در حوض خانه در سه ساعت [و] سه دقیقه که حالا به غروب مانده است. ایتیل: سنه ۱۲۶۶. صبح.

دفتر ۱۶۷۱ - قطعه شماره ۱۲. [در تصویر سمت راست به خط شاه: جنرال کوز. [در حاشیه جمله‌ای ناخوانا].

[در تصویر سمت چپ به خط شاه آمده است: [شب پنجشنبه، دوم شهر ذی‌قعدة الحرام کشیده شد. در قصر قجر، ابوالملوک [شاهزاده حاجی کیومرث میرزای ایلیخانی ملقب به ابوالملوک میرزا] هم بود.

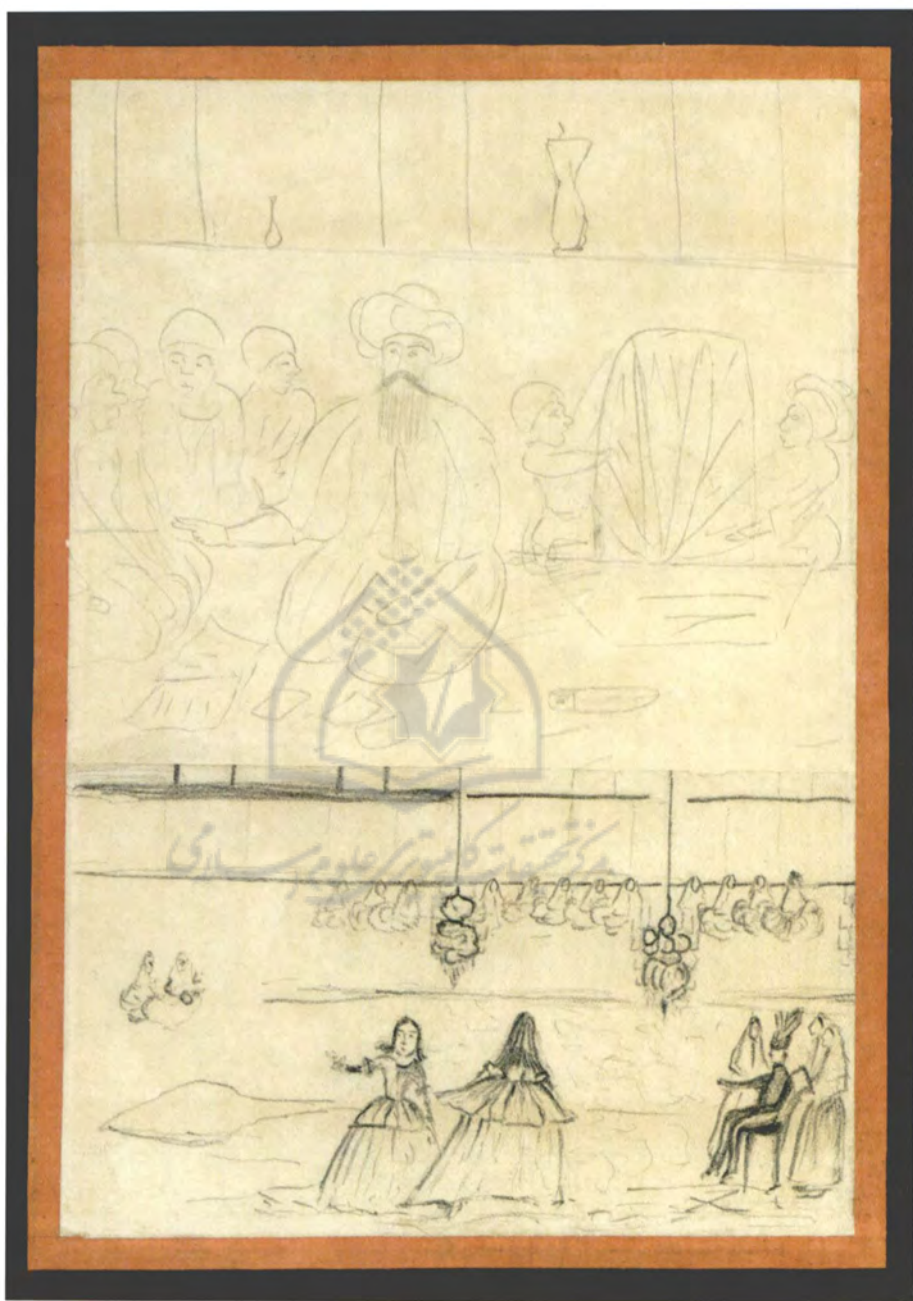
دفتر ۱۶۷۱ - قطعه شماره ۶.

ادر حاشیه تصویر به خط شاه: [مستانه می‌روی و نگاه نمی‌کنی؟] [مصرع دیگرش تقریباً ناخوانا].

ادر بالای آن: ای بخارا شاد باش و شاد زی.

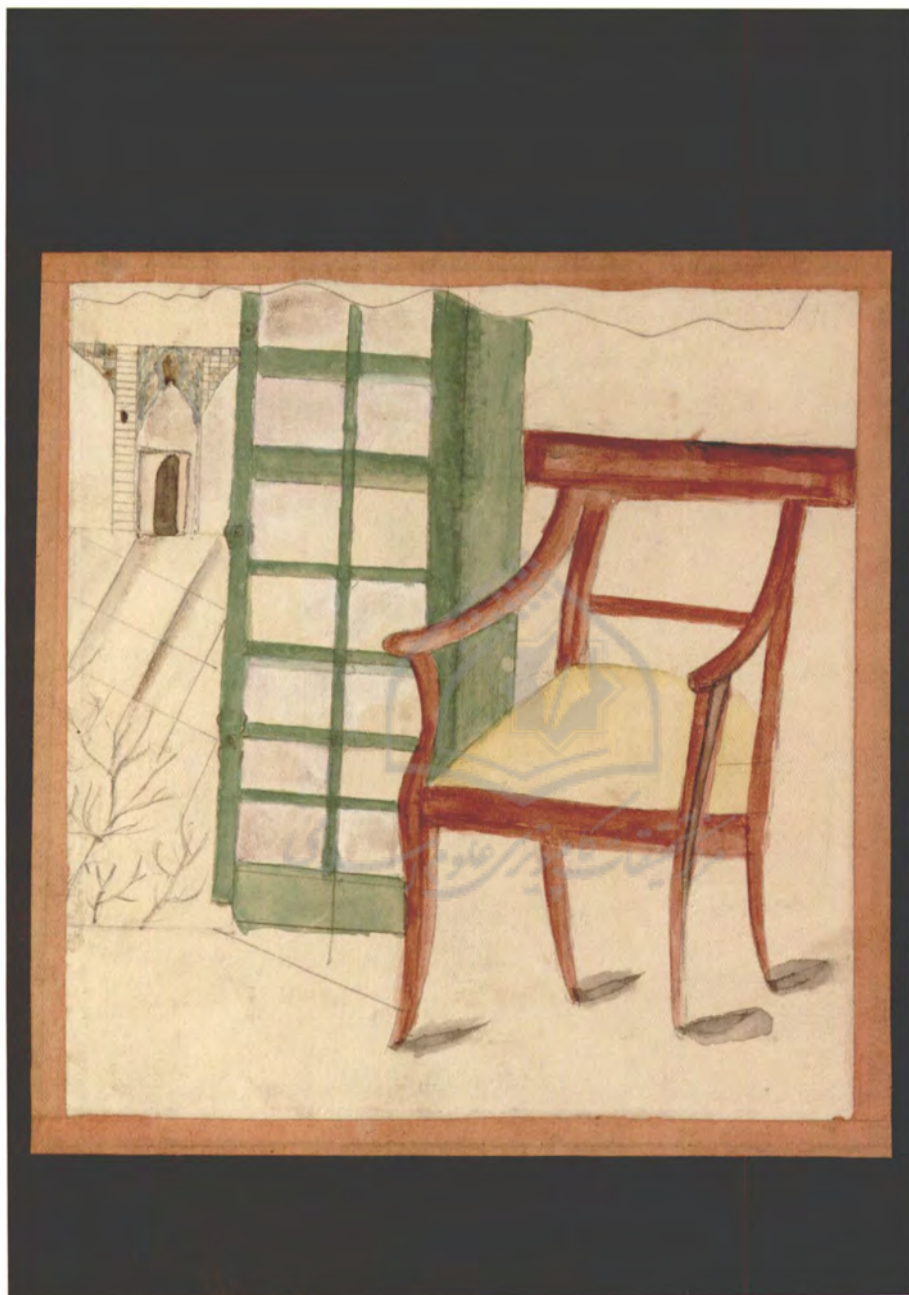
شاه سویت میهمان آید همی.

داخل تصویر فرماندهان نیز کلماتی نوشته شده که تنها کلمه «در صورت» قابل خواندن است.

۳۲۵

دفتر ۱۶۶۵ - قطعات شماره ۱۹ و ۲۰.

۳۲۶

دفتر ۱۶۶۵ - قطعه شماره ۲۱.

۳۳۱

دفتر ۱۶۷۱ - قطعه شماره ۴.

دفتر ۱۶۷۱ - قطعه شماره ۲۹.
 ادر زیر تصویر پسر بچه با لباس قاجاری به خط شاه آمده:
 کیومرث میرزا.